

Zgradbe in zavetja v gorah Tolminske, Kobariške in Bovške

Oris gradnje in oblikovanja stavb od doline do visokogorja

✎ Miroslav Kajzelj



Značilna bovška planinska zgradba na planini Za Črnim vrhom nad Sočo FOTO: JAKA ČOP (1969)

V gorskem svetu so sprva gradili le pastirji, ki so postavljali zavetja za živino in sirarne do višine gozdne meje, do približno 1500 metrov. V manjši meri so se jim s svojimi zavetji pridruževali tudi drvarji, oglarji in rudokopi, a le v spremljajoči in manj organizirani obliki. V dvajsetem stoletju se je tej vrsti zgradb pridružila gradnja zavetišč in planinskih koč, namenjenih gornikom, in posebno v prvi svetovni vojni še gradnja vojaških utrdb. Zadnji dve vrsti zgradb sta pogosto nastajali nad gozdnim robom vse do vršnih grebenov.

Vpogled v gradnjo v gorah nam dajejo zgodovinska gradiva in razumevanje kmečkega gospodarjenja z živino od doline do planine, to je poznavanje tristopenjskega pašnega kroga: dolina–prestaja–planina in nazaj. Temu sonaravnemu pastirskemu delovanju sledi dodatek modernega časa, ki se z gradnjo nad 1500 metri spopada z nenapisanimi zahtevami gorskega okolja, kjer dolinski stavbni vzorci odpovedujejo in se graditelji srečujejo predvsem z naravnimi silami, s plazovi, z viharji ter ne nazadnje z zahtevnim višinskim transportom in kratko delovno sezono, kar vse vpliva na zasnovo, velikost in obliko planinskih hiš.

TOLMINSKA, KOBARIŠKA IN BOVŠKA

so kamnita področja, ki s svojim gospodarstvom segajo visoko v gorski svet Zahodnih Julijcev. Značilnost in nujnost narodne arhitekture je, da je nastala brez znanega načrtovalca in se dopolnjevala iz roda v rod, graditelji pa so uporabljajo gradivo, ki je bilo dosegljivo na mestu samem. Skupni imenovalac obravnavanih treh regij sta kamnita gradnja in soroden gospodarski vzorec. Iz klimatskih in gospodarskih možnosti zemljišča je pri vseh domovih v dolinah nastalo podolžno razvito kamnito stavbno telo, grajeno iz lokalnega apnenca in vezano z apnenom malto. Apno so žgali ob gradbišču v



Značilni hiši s Tolminsko-Kobariške in z Bovške; prva je bila posneta v Stanovišču (Potresni zbornik, Tolmin 1980), druga pa je avtentična trentarska hiša, kot jo je videl Jaka Čop leta 1951.

preprostih *frnjažah* (pečeh), peska, ki ga je namlel ledenik, pa je bilo povsod dovolj. Strehe so se med tremi regijami najbolj razlikovale. Njihovi nakloni in kritina so bili odvisni od lokalnih vremenskih pogojev, gozdnega bogastva ter vplivov iz soseščine. Tako je na Tolminskem in Kobariškem ostrešje položno, sredozemsko in pokrito s korci; na Bovškem pa so strehe strme, alpske in pokrite s *šinklni* (skodlami). Na poti ob Soči navzgor se spreminja uporaba stavbnega in strešnega gradiva: od Tolminske proti Bovški upada raba kamna, povečuje pa se delež lesa, ki doseže višek v Trenti.

Umetnost rabe lesa je bila na Bovškem visoko razvita, tudi deske za čelne *paze* (zatrepe) so žagali ročno, na posebnem odru, pritrdjevali pa so jih s *cveki* (lesenimi klini). Skodle so klali s široko *klino* (rezilom) in jih prav

tako pritrdjevali na strešne *lege* (letve) z lesenimi *cveki*. Na celotni stavbi ni bilo niti enega kovinskega dela.

PRESTAJE

Pri naslednji višinski stopnji, pri *prestajah*, to je pri manjših zgradbah na vmesni stopnji med dolino in planino, se na Tolminskem in Kobariškem spremeni streha. Zaradi ostrejših klimatskih razmer in potrebe po večjem prostoru za seno so položno mediteransko streho zamenjali s strmo streho podobnega naklona kakor na Bovškem in jo namesto s korci pokrili s slamo. Na samem Bovškem pa je ostala *prestaja* po obliki in gradivu podobna hiši v dolini, le da v manjšem merilu.

Na *prestaje* se je pred glavno pašno sezono preselila večina gospodarskih dejavnosti, na tej višini je živina že našla dovolj dobro pašo, v dolini pa so

se travniki in pašniki obrasli in bili pripravljeni za prvo košnjo. *Prestaja* je pomanjšana projekcija dolinskega gošpodarskega in družinskega življenja.

PLANINSKE ZGRADBE

Pri zadnji višinski stopnji, planini in njenih zgradbah, je treba poznati delovanje planinskega in pašnega reda, ki je odločilno vplival na obliko in velikost stavb oziroma na obliko pastirskega naselja.

Na Tolminskem in Kobariškem so posamezni gospodarji imeli vsak svojo malo hlevsko zgradbo, skupna pa je bila sirarna, kamor so pastirji zjutraj in zvečer prinašali namolženo mleko. Prevladovala je goveja živina, drobnice je bilo malo. Hlevi so bili nanizani v nasebinsko obliko, katere glavni podarek je bila nekoliko večja sirarna. Način gradnje je bil podoben kakor pri *prestajah*. Tudi tu je bilo stavbno telo kamnito, streha pa strma in pokrita s slamo.

Na Bovškem, kjer so pasli predvsem drobnico, je bila vsa planinska in hlevska dejavnost združena v eni sami zgradbi, ki so jo sestavljali hrami (molznica, sirarna in shramba – zorilnica sira) in *gudert* (največkrat trietažni hlev). Na Bovškem so čredo do dveh tretjin tvorile ovce, eno tretjino pa koze; v spodnjih dveh etažah *guderta* so po večini prenočevale ovce, v ostrešnem prostoru pa koze. Obe vrsti živali sta morali biti strogo ločeni. Zgradba je



Sestav kapne, stropne in strešne konstrukcije pri hramih planine Za Črnim vrhom
FOTO: MIROSLAV KAJZELJ



Čelni opaž – paze, pritrdjene s cveki, na hlevu v Trenti FOTO: MIROSLAV KAJZELJ

bila po zasnovi podobna tistim v dolini, le da je bila mnogo daljša in zaradi pravokotne lege glede na zemljišče po višini večkrat zamaknjena.

Takšen je pogled na razvoj in obliko gospodarskih planinskih zgradb, ki so segale do gozdne meje, nekako do višine 1500 metrov. Višje pastirsko gospodarstvo na Tolminskem, Kobariškem in Bovškem s svojimi zgradbami ni segalo, od tod naprej so bila le pašna področja.

IZRAZOSLOVJE

Preden nadaljujem, moram poudariti, da so se izrazi **planina**, **planinske** zgradbe in **planinarjenje** sprva uporabljali le za do zdaj obravnavano pastirsko dejavnost. **Planina** je pomenila pašno področje in nikakor ni bila gorski (gorniški) pojem. S pojavom gorskega turizma se je beseda vrasla v gorniško terminologijo; **planine** v pomenu gorovja, **planinske** koč, ki služijo prenočevanju in oskrbi **planincev** – gornikov in ne nazadnje **Planinski** vestnik ...

Od tod naprej bo namreč beseda o gorah in zgradbah v visokogorju. Pojavila se bosta **planina** in **planinski**



Hlev – senik blizu Tolmina FOTO: MIROSLAV KAJZELJ



Značilna prestaja na Prevejku pod Polovnikom na Bovškem
FOTO: MIROSLAV KAJZELJ



Obnovljene zgradbe na planini Kuhinja pod Krnom FOTO: MIROSLAV KAJZELJ

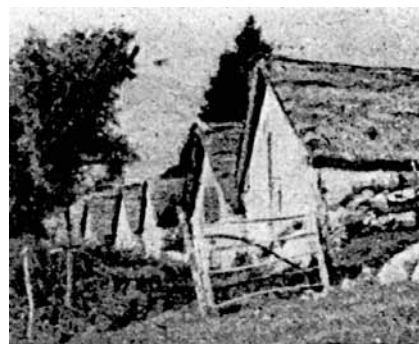
v novem pomenu, ki je vnesel nekaj nejasnosti v planinsko-gorsko izrazoslovje, a praksa se je ustalila; izraz **planinstvo** se uporablja tako za pastirske **planine** kakor tudi v izrazoslovju sodobnega gorskega turizma.

ZGRADBE V VISOKOGORJU

V območje pašnikov, skalnih pobočij in gorskih grebenov so posegli graditelji planinskih koč in vojaških zavetij; na robu Bovške tudi preko višine 2500 metrov (Kredarica, Morbegna). Pri večini planinskih domov so uporabili dolinske gradbene vzorce: zidan hišni obod in strmo leseno streho. Tudi

kritina je bila podobna, dokler krovci niso začeli uporabljati pločevine, ki jo je uvedla vojaška gradnja. Prva svetovna vojna in čas po njej predstavljata tehnološki premik pri gradnji v gorah. Vojska je pri svojih zavetjih in utrdbah, ki so morale biti varno grajene, uporabljala nov material: armirani beton. Cement in betonsko železo so vojaki prinašali v težkih razmerah, po neizprosnih vojaški logiki, na vsa gorska gradbišča.

Izvotlili so cele vrhove ter v kavernah ustvarili vkopana skladišča in zavetja (npr. na Velikem vrhu v Polovniku).

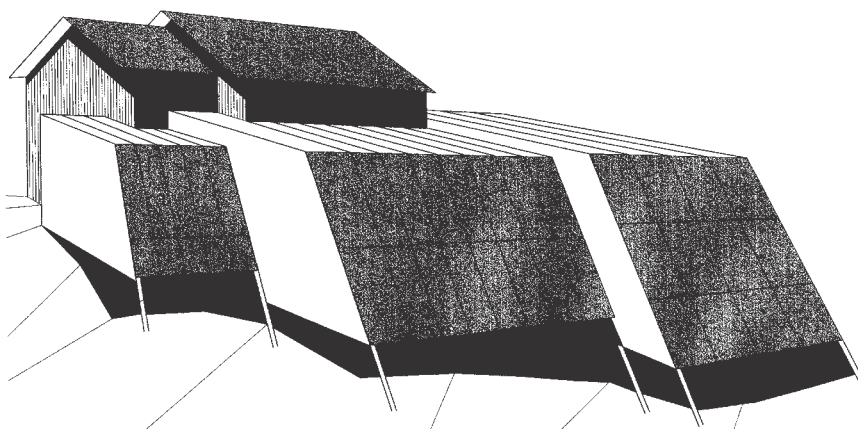


Zgodovinska fotografija s slamo kritih hlevov na planini Leskovica pod Krnom, vzeta iz knjige Melik: Planine v Julijskih Alpah, 1950, str. 236 (Bruno Nice: La casa rurale nella Venezia Giulia, Bologna 1940).

V tem času so v zavetnih legah pred sovražnim ognjem zgradili številne mulatjere in povezovalne poti, ki so omogočale razmeroma udoben višinski transport z mulami ter konji in še danes služijo pastirjem, lovcem in gornikom. Domačine so vojaške razmere seznanile tudi z gradnjo in uporabo tovornih žičnic.

Danes je prenašanje bremen iz doline v gore močno poenostavljeno. Žičnice in helikopterji so sposobni prenesti cele stavbne dele na gorsko gradbišče, kjer je treba gradbene enote le še sestaviti. Ta način se je uveljavil pri gradnji žičnic (npr. na Kaninu), a ga zaman iščemo pri gradnji planinskih koč. Uporabili so ga pri gradnji bivakov, koče pa še vedno (razen redkih izjem) gradijo klasično, helikopter prinaša le osnovni gradbeni material. S tem se čas gradnje ne krajša, ostane enako dolg ali pa še daljši kot v dolini in zamujeno je, da bi z moderno transportno tehnologijo ujeli kratko delovno sezono v gorah, ki jo pogojuje vreme, sneg in nizke temperature.

Seveda bi montažni način gradnje vplival na izbiro gradiva ter na obliko in videz stavb, a gorsko okolje ni vezano na dolinske vzorce in dovoljuje odstopanja od tradicije. Odločujoči vpliv na gradnjo v visokogorju imajo klimatski pogoji, viharji, sneg in varnost pred plazovi. Pojavi se potreba



Model predloga za povečavo Triglavskega doma na Kredarici arhitekta Miroslava Kajzelja s sodelavci. Stari dom bi ostal nespremenjen, dominanten in le prenovljen, ob bok pa bi mu bil pripojen nižje postavljeni, večetažni, aerodinamično zasnovan prizidek v montažni gradnji. Ostalo je le pri načrtu.

po aerodinamično oblikovani stavbi in celo vkopana zgradba je boljša rešitev kot viharjem izpostavljena visoka hiša. Naravnih poglobitev je v naravi veliko; vkopane hiše so iz energetskih razlogov že splošno znane.

Na Bovškem in na njegovem visokem robu so že bili narejeni poskusi, ki odstopajo od dolinskih vzorcev. V mislih imam zavetišča, ki so nastala iz vojaških zgradb (na Krnu, dobro ohranjena kasarna na Morbegni, ki je delno vkopana in morda čaka na novo funkcijo itn.), postaje kaninske žičnice in dva že pozabljena predloga za povečavo Triglavskega doma na Kredarici.

Planinskih postojank je v naših gorah verjetno že dovolj (ali celo preveč), a prej ali slej jih bo treba obnoviti, prenoviti ali celo na novo postaviti. Morda zadnji dve sliki nakazujejo takšne možnosti, pa tudi na vkopane zgradbe bi kazalo pomisliti. ◻



Bivak, ki bi se v obliki satovja lahko pripojil k osnovni zgradbi doma na Kredarici. Izdelala ga je arhitektka Tija Badjura s sodelavci. Osnova je bila v celoti v dolini izdelana osmerokotna celica (kvadrat s posnetimi vogali), ki bi jo bilo mogoče sestavljati kakor satovje do zelene funkcionalne velikosti. Predlog ni bil sprejet, prototip bivaka pa je bil postavljen ob Mladinskem centru VIC v Bavšici. Odstranili so ga ob gradnji nove in večje zgradbe centra. Velika škoda je, da zanj niso našli alternativne lokacije, ampak so ga enostavno razrezali in izročili odpadu.

FOTO: MIHA KAJZELJ

Oris tradicionalnega gospodarjenja

Miroslav Kajzelj:

BOVŠKO. OD DOLINE DO PLANINE.

Založba Debora, Ljubljana, 2011.

376 str. 39 EUR.

Kot je zapisal avtor v prologu, knjiga predstavlja obsežno sestavljanko iz drobcev nekdanje kmečke kulture na Bovškem. Samo delo ni etnološko, čeprav vsebuje mnogo etnografskih sestavin. Podprto je z besedo, temelječo na pisanih virih, z bogato fotografijo in risanimi prilogami, s katerimi je avtor, po poklicu arhitekt, prikazal arhitekturo objektov in njihovo umeščenost v prostor, pri že propadlih objektih pa na podlagi še zadnjih ostankov na papirju izvedel rekonstrukcijo značilnih bovških poslopij.

Knjiga je sestavljena iz več delov, trije od njih se skrivajo tudi v samem naslovu. Gre namreč za visokogorsko poselitev in spremljajoče objekte, ki so se uporabljali le določen čas v letu. Ker pa se je način življenja spremenil, je danes večina teh zgradb že izgubila svojo namembnost; nekatere propadajo, druge so morda postale počitniške hiške. *"In čez generacijo ali dve bo ta del naše stavbne dediščine ohranjen le še na straneh tega izjemnega literarnega dela,"* je zapisala recenzentka dr. Živa Deu (kot recenzenta sta sodelovala še dr. Naško Križnar in arhitekt Janez Bizjak).

Miroslav Kajzelj je skoraj dve desetletji deloval na Bovškem in spisal tudi dve knjigi; Bovška hiša, 1997, in Bovška hiša po velikonočnem potresu, 1999 (obe založila Debora). V tej, Od doline do planine, pa nam z obilico informacij, ki so terjale leta terenskega dela ter brskanja po arhivih in spominih še živih domačinov, predstavlja življenje nekega tradicionalnega gospodarskega življenja, ki je nekoč v dolini mlade Soče potekalo v nenehnem gibanju in spreminjanju. Življenje ljudi in živine od doline do planine se namreč vrti v treh krogih, ki se dogajajo na različnih lokacijah, a se med seboj ves čas prepletajo. Krogi so zarisani med dolinskim gruntom, *prestajo* in planino.

Življenje v prvem krogu se je odvijalo v osmih mesecih, od jeseni do pomladi. Ta čas so ljudje lahko delali doma, na poljih, in živina se je pasla na domačih travnikih. Z majem je nastopil drugi krog, ko so živino odgnali v *prestaje*, ki so predstavljale vmesno stopnjo do planin, tja pa se je z živino odpravila tudi večina družine. *Prestaje* niso bile hudo odmaknjene od gruntov, tako da so se lahko kmetje občasno vrnili in doma postorili najnujnejše. Živina se je ob *prestajah* pasla toliko časa, da je sneg na visokih planinah skopnel. Čas, preden je zgoraj zrasla primerna paša, so izkoristili za popravilo in pripravo objektov na planinah, na dolinski grunt pa so se vračali kositi in spravljati travo, ki se je medtem razrasla na travnikih.

V tretjem krogu ob koncu junija so živali odgnali na planino, kjer so ostale nekako do začetka oktobra. Vmes se je trava obraščala tako na *prestajah* kot doma, kmetje so se na obe lokaciji občasno vračali h košnji, nato pa so se z jesenskim hladom vsi skupaj vrnili domov v dolino, kjer je živina prišla do poslednje sveže paše pred zimo. Drobnico so šele tedaj pripuščali, da je bila breja naslednjih pet zimskih mesecev, do naslednje pomladi, ko so vsi skupaj ponovno vstopili v prvi krog...

Mirno lahko zapišemo, da je avtor opravil neverjetno delo, ki bo še generacijam nudilo pogled pod plast pozabe, ki danes nezadržno lega na nekdanja pravila in življenjske običaje domačinov v Posočju. Knjigo, ki jo je uredil Janislav Peter Tacol, angleški prevod pa je prispevala Valerija Karba, vsekakor priporočamo.

Dušan Škodič

